

Terminologia opisu i analizy paleograficznej*

Klasyczna definicja każdej dyscypliny naukowej wymaga jasnego określenia przedmiotu, metod oraz celów. Wyniki badań powinny być weryfikowalne, co implikuje ich obiektywny charakter. Wymóg ten ma zasadnicze znaczenie dla odróżnienia nauki od sztuki. Elementem obiektywizacji każdej nauki jest ustalenie właściwej terminologii. Celem niniejszego artykułu jest krótkie zarysowanie międzynarodowych wysiłków nad wypracowaniem i upowszechnieniem spójnej terminologii oraz przegląd dotychczasowych słowackich badań paleograficznych, który prowadzi do projektu słowackiej terminologii paleograficznej. Terminologia ta powinna umożliwić opis i analizę pisma łacińskiego w różnych jego odmianach (jako pismo książkowe, dokumentowe i epigraficzne), pojawiającego się na naszym obszarze od czasów starożytnych aż do dnia dzisiejszego.

Paleografia jest nauką wizualną, co potwierdza powiedzenie, że „lepiej zobaczyć raz niż tysiąc razy usłyszeć czy przeczytać”, ale czasem konieczne jest opisowe wyjaśnienie zjawisk paleograficznych. Niezbędne jest przy fachowej argumentacji paleograficznej, przy wypełnianiu podstawowych celów paleografii – przy ustalaniu tych samych bądź różnych rąk pisarskich, przy ustalaniu chronologicznego lub geograficznego pochodzenia pisma, a wreszcie przy ogólnej charakterystyce pisma i jego zmian, jako świadectw kultury piśmiennej danej epoki.

Inicjatywy międzynarodowe

Jakkolwiek najstarsze techniczne terminy paleograficzne istnieją od kilku stuleci (np. pismo „książkowe” i „dokumentowe” zastosował już Jean Mabillon, „majuskuła”, „minuskuła” i „kursywa” zostały wprowadzone przez Scipione Maffei), to przy czytaniu nawet najnowszej pracy specjalistycznej nadal napotykamy na mylące i mniej lub bardziej szczegółowe terminy. Praktyczna potrzeba współpracy międzynarodowej, jak też konieczność ściślejszej koordynacji większych projektów badawczych doprowadziła w połowie XX wieku do powstania Międzynarodowego Komitetu Paleografii Łacińskiej (Comité Inter-

* Dziękuję bardzo dr. Jerzemu Kaliszukowi z Warszawy za trud włożony w niewdzięczne zadanie dopasowania proponowanej terminologii słowackiej do wymogów języka polskiego. Tłumacz wykorzystał do tego celu terminologię wypracowaną razem z Edwardem Potkowskim i Jackiem Soszyńskim w ramach projektu Latin Palaeography Network.

national de Paléographie Latine; w skrócie CIPL)¹. Już na pierwszym kongresie międzynarodowym w Paryżu (1953) CIPL przyjął za jeden z pięciu celów głównych opracowanie jednolitej terminologii specjalistycznej.

Jak pisała członkini CIPL Herrad Spilling (Stuttgart), Comité International de Paléographie Latine zajął się poważnie kwestią terminologii zwłaszcza w latach siedemdziesiątych XX wieku. Rezultatem tej międzynarodowej inicjatywy było porozumienie dotyczące stworzenia sześciójęzykowego słownika terminów paleograficznych. Jako główny język wybrano francuski. Inicjatywa ta nie spotkała się jednak z odpowiednim wsparciem instytucjonalnym i personalnym i dlatego słownik ten nie ukazał się do dnia dzisiejszego². Prawdopodobną przyczyną niepowodzenia całego projektu była chęć zawarcia w słowniku również całego ogólnego nazewnictwa pism (nazwy i definicje różnych stylów, gatunków i rodzajów)³.

Część terminów paleograficznych znalazła się wreszcie w słowniku kodykologicznym, wydanym w 1985 roku przez Denisa Muzerelle'a z paryskiego Institut de Recherche et d'Histoire des Textes⁴. Na opracowaniu Muzerelle'a opierają się niemal dosłowne przekłady: włoski i hiszpański, które ukazały się jako narodowe słowniki kodykologiczne⁵. Obecnie wszystkie trzy wersje językowe słownika Muzerelle'a są dostępne przez internet, przy czym do większości terminów dodany jest odpowiednik angielski⁶. Paleografowie anglojęzyczni spotkali się w 2004 roku w celu stworzenia wspólnego angielskiego słownika paleograficznego, który jednak wciąż nie powstał.

Główną ideą wszystkich inicjatyw zmierzających do unifikacji jest nie tylko dopracowanie jednolitego języka specjalistycznego, ale także doprecyzowanie terminów już używanych. Szczególnie często postuluje się, przynajmniej częściowo, ograniczanie używania różnego rodzaju określeń antropomorficznych (np. główka *e* i *g*, brzuszek *b* i *p*, nóżka, pątka, jęczyczek litery *e* itp.). Niektóre z tych terminów są do tego stopnia utrwalone (np. *laska*), że trudno zastąpić je innym wyrazem. Według Herrad Spilling, konieczne jest najpierw uzgodnienie podstawowych elementów, które tworzą pismo, tzn. liczby i form gestów pisarskich oraz ich sekwencji, tak abyśmy z doświadczenia wzrokowego czerpali jednoznaczne określenia⁷.

¹ Bardziej szczegółowo zob. Jiří Prazák, *Deset let Mezinárodního paleografického komitétu*, w: „Archivní časopis”, 13:1963, z. 4, s. 241-243, ogólnie: Juraj Šedivý, *Prehľad západoeurópskej latinskej paleografie stredovekého obdobia za posledné polstoročie*, w: „Slovenská archivistika”, 38:2003, z. 1, s. 62-78.

² Herrad Spilling, *Paläographische Perspektiven und terminologische Streiflichter*, w: *History of Latin Writing in the Carpatho-Danubian Region I*, ed. Hana Pátková, Pavel Spunar, J. Šedivý, Bratislava – Praha 2003, s. 189-198.

³ Albert Derolez, *The publications sponsored by the Comité international de paléographie latine*, „Scriptorium”, 58:2004, s. 110.

⁴ Denis Muzerelle, *Vocabulaire codicologique*, Paris 1985.

⁵ Marilena Maniaci, *Terminologia del libro manoscritto. Preface di Denis Muzerelle*, Roma – Milano 1996; Pilar Ostos, Maria Luisa Pardo, Elena Rodríguez, *Versión española revisada y aumentada del Vocabulaire codicologique de Denis Muzerelle*, Madrid 1997.

⁶ Dostępne w: <http://vocabulary.irht.cnrs.fr/vocab.htm> lub <http://www.irht.cnrs.fr> albo <http://irht.cnrs-orleans.fr/cipl/CiplGen.htm>.

⁷ H. Spilling, *Paläographische Perspektiven...*, s. 192.

Sytuacja w krajach mniejszych, jakim jest Słowacja, paradoksalnie jest łatwiejsza. Gdzie jest mniejsza liczba badaczy, tam łatwiej dochodzi do porozumienia. W 2002 roku powstała z inicjatywy prasko-bratysławskiej akademicka sieć środkowo- i wschodnioeuropejskich paleografów i epigrafów pod nazwą Latin Palaeography Network, która gromadzi badaczy z Niemiec, Polski, Łotwy, Rosji, Czech, Słowacji, Austrii, Węgier, Rumunii i Słowenii⁸. Jednym z głównych rezultatów wspólnych warsztatów (w 2002 r. w Pradze, w 2003 r. w Bratysławie, w 2004 r. w Tepli) jest również projekt rzeczowego słownika paleograficznego. Głównym językiem jest niemiecki, terminy są podane również w językach obszaru Europy Środkowej: czeskim, słowackim, polskim, rosyjskim, węgierskim i słoweńskim⁹. Słownik ukazał się w 2008 roku¹⁰.

Wstępne prace czeskie i słowackie

W Słowacji, ze względu na bliskość języków, można było inspirować się terminologią czeską. Największy rozwój czeskich badań paleograficznych przypadł na lata od 60-tych do 80-tych XX wieku¹¹. Bogactwo prac różnych autorów i w konsekwencji pojawienie się problemów terminologicznych doprowadziło do dyskusji na temat pojęć paleograficznych (w latach siedemdziesiątych XX wieku). Jaroslav Kašpar wstępnie zakończył dyskusję projektem ogólnego słownika terminologicznego¹². Projekt ten zawiera najbardziej dotychczas wszechstronny system nazewnictwa paleograficznego w Czechach, ale wprowadza niektóre terminy dyskusyjne (pismo „kreślone” zamiast minuskuły, różne znaczenie terminów kształt i forma pisma, nazwę majuskuła proponuje na określenie dwuliniowego pisma i wielkich liter, np. wersalików itp.).

Nie wszyscy w Czechach posługiwali się terminologią Kašpara: autor najpopularniejszego podręcznika paleografii, Jindřich Šebánek, w odróżnieniu od A. Huščavu nie zawarł w swojej pracy odrębnego rozdziału o terminologii, lecz przy opisie wykorzystywał niektóre określone terminy bez podania bliższej charakterystyki („otwarte a”, „jednobrzuszkowe a”, „epsilonowe e”, „okrągłe r” lub „okrągłe s”, „laska” lub „nóżka”, „pięta”, „pętelka”, „rozszczepienie liter”)¹³. Milan Flodr, autor jednego z nielicznych czeskich paleograficznych opracowań skryptoriów, przy opisach wspomagał się terminami „dukt”, „laska”, „pięta”, „łuk”, „brzuszek” (przy literze „a”), „pętelka”, „wersaliki”, „długie s i f”, „okrągłe s” itd.¹⁴

⁸ Więcej informacji w: J. Šedivý, *Akademická sieť stredo európskych paleografov*, „Slovenská archivistika”, 39:2004, z. 1, s. 159-161.

⁹ Nad wariantem słowackim wraz z autorem pracował również Prof. PhDr. Richard Marsina, DrSc.

¹⁰ *Vocabularium parvum scripturae Latinae*, ediderunt J. Šedivý, H. Pátko-vá, Bratislava – Praha 2008.

¹¹ Przegląd badań czeskich na ten temat zob. J. Šedivý, *Stredoveká latinská paleografia vo „východnej Európe” a medzinárodná paleografická spolupráca*, „Slovenská archivistika”, 38:2003, z. 2, s. 78-97.

¹² J. Kašpar, *Úvaha o paleografické terminologii*, w: *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 4-5. Z pomocných věd historických 5-7*, Praha 1987, s. 9-33.

¹³ J. Šebánek, *Základy pomocných věd historických I. Latinská paleografie*, 2. vyd., Brno 1971, s. 46, 55, 61, 62.

¹⁴ M. Flodr, *Skriptorium olomoucké*, Praha 1960, s. 52, 56, 72.

Obecnie najwybitniejszą przedstawicielką młodszego pokolenia czeskich paleografów jest Hana Pátková. W swoich albumach paleograficznych używa takich terminów, jak „dukt”, „laska”, „luk”, „pętka”, „wielka litera”, „tzw. nogi słonia” („wąs”), „jednobrzuszkowe a”, „rozszczerzone r z podwojoną laską” itd.¹⁵

Najstarszą poważną pracą poświęconą paleografii drukowaną w języku słowackim jest niewątpliwie *Pismo i jeho evolucija* Alexandra Húščavy¹⁶. W odrębnym rozdziale autor systematycznie opisuje zjawisko pisma (nazwy linii systemu czteroliniowego, charakterystyka majuskuły i minuskuły, podział liter na krótkie, średnie i długie), jednak nie wyjaśnia terminologii związanej z konkretnymi kształtami liter. Używa jej jednak mimowolnie w swojej pracy, gdzie wprowadza takie terminy jak „belka”, „luk”, „dolny luk” lub „brzuszek” (np. przy B), „góra” lub „głowa”, „chwościk” (kauda), „języczek” (litery e).

Július Sopko, nestor słowackich kodykologów, przy opisie liter postępuje od charakterystyki ogólnych cech liter do opisu konkretnych kształtów. Używa terminów, które będą punktem wyjścia dla naszej propozycji („laska”, „belka”, „wierzchołek”, „pięta”, „złączenie lasek”), ale niektóre nazwy antropomorficzne („brzuszek”, „główka”) i nieprecyzyjne (proste *r*) proponujemy zastąpić innymi¹⁷. W pracach Richarda Marsiny dominuje argumentacja historyczna i dyplomatyczna, z tego względu w jego tekstach terminy paleograficzne występują rzadziej („ligatura”, „litera”, „pętla”, „brzuszek”, „kreski kończące”)¹⁸. Podręcznik paleografii autorstwa Jozefa Nováka pomyślany został jako czysto praktyczna pomoc w nauce czytania tekstów historycznych i dlatego nie znajduje się w nim odpowiedniej terminologii paleograficznej¹⁹. Z brakiem spójnej słowackiej terminologii paleograficznej autor tego artykułu zmierzył się w ramach swoich prac naukowych, a słownik terminologiczny był częścią pracy magisterskiej i doktorskiej; recenzenci (P. Spunar, R. Marsina, J. Novák, J. Sopko, L. Sokolovski) nie mieli większych uwag do słownika²⁰.

Ponieważ słowacka literatura paleograficzna jest uboga, możnaby częściowo inspirować się pracami z obszaru grafologii i pedagogiki pisania: Jozef Mistrík w swojej *Grafologii* wykorzystuje przyjęte podstawowe znaczenia jak „kreska” lub „linia”, „luk”, górne i dolne „laski”, ale czasami pojawiają się u niego terminy niety-

¹⁵ H. Pátková, *Cvičení z pozdně středověké paleografie*, Praha 2001. Zob. również tej autorki *Album pozdně středověkého písma. Album scripturae mediae aevi posterioris I-V*, Praha 2002-2006.

¹⁶ A. Húščava, *Dejiny a vývoj nášho písma*, Bratislava 1951 (na temat terminów zob. np. 110-112, 157).

¹⁷ Zob. np. J. Sopko, *O najstarších kódexoch so vzťahmi ku územia Slovenska*, „Slovenská archivistika”, 21:1986, z. 2, s. 50-71.

¹⁸ R. Marsina, *Štúdie k slovenskému diplomatáru I* (= *Historické štúdie* 16, Bratislava 1974), s. 62, 69, 70. W pracach: *Štúdie k slovenskému diplomatáru II*, Bratislava 1989 oraz *Vývoj listinného písma v stredoveku na Slovensku*, „Slovenská archivistika”, 26:1991, z. 1, s. 21-35 nie ma terminów odnoszących się do liter lub ich części.

¹⁹ J. Novák, *Paleografická čítanka*, Martin 2001.

²⁰ J. Šedivý, *Vývoj knižného písma na príklade rukopisov Bratislavskej kapituly*, [niedrukowana rozprawa na stopień naukowy] Bratislava 2002; tenże, *Littera scripta manet. Vývoj nápisového písma na stredovekých a renesančných pamiatkach z územia dnešného Slovenska*, [niedrukowana rozprawa na stopień naukowy] Bratislava 2005.

powe jak „pazur”, „arkada”, „spojenie” (s. 147). Do celów dydaktycznych powstały prace Ludovíta Petráskeho i Boženy Šupšákovéj, przy czym ten typ prac jest przez paleografów i historyków wykorzystywany z wielkimi zastrzeżeniami²¹. Praca Boženy Šupšákovéj o zjawisku pisma (pomyślana jako pomoc dydaktyczna przy nauce pisania w szkołach podstawowych) zawiera na przykład ogólny historyczny i teoretyczny wstęp, który jest pełen uproszczeń, a niektóre partie są pełne podstawowych błędów merytorycznych²². W pracy tej możemy spotkać się z bardzo szczegółową, a również swojską słowacką terminologią („silne” i „słabe” kreski lub „pismo wstążkowe” zamiast międzynarodowego określenia „pismo z kontrastem linii włosowatych i grubych”)²³. Niektóre terminy, jak „haczyk dolny”, „węzeł wężykowaty (falisty)” czy „węzeł lewobrzeżny” przypominają raczej terminologię zapaśniczą niż paleograficzną. Ustalenia autorki pomóc mogą nauczycielom przy opisywaniu techniki pisma współczesnego, lecz przy opisie tekstów historycznych system ten jest nazbyt skomplikowany i niewłaściwy.

W przeciwieństwie do niektórych propozycji, które dążą do uchwycenia jak największej liczby szczegółów²⁴, na następnych stronach przedstawiamy najbardziej przejrzysty system łatwych do zdefiniowania terminów. Będziemy się przy tym wzorować na terminach narodowych i czeskich, głównym zaś punktem wyjścia jest przygotowany słownik – dzieło akademickiej sieci Latin Palaeography Network²⁵.

²¹ L. Petráský, *Písmo a obraz*, Bratislava 1971; B. Šupšáková, *Písané písmo v teórii a praxi*, Bratislava 1996.

²² Autorka twierdzi na przykład, że pismem anglosaskim jest uncjalka (sic!) następnie zależna od półuncjalki (s. 15), że kuriała i pisma benewentańskie i montekasyńskie są do siebie podobne (tamże), że „pismo słowiańskie”, określone jako „kościelny typ pisma” (jakby istniało jakieś świeckie), trwało aż do końca XI w. (s. 19) itp. Stwierdzenie, że „szwabacha powstała w końcu XV wieku, fraktura zaś na początku XVI w.” (s. 20) nie wymaga komentarza (fraktura to pismo z końca XV wieku, z którego drukarze wywiedli drukowaną szwabachę – wykluczone zatem, aby istniała „szwabacha pisana piórem szerokim”, jak uważa autorka na s. 21). Absolutnie nie do przyjęcia jest ilustracja nr 12 (s. 20) z podpisem „pismo czeskie XII wieku”. Nie dość, że w XII wieku nie można mówić o jakimkolwiek „piśmie czeskim”, to ilustracja przedstawia mieszankę form wczesnogotyckich razem z cyframi arabskimi, która w tym kształcie nie pojawia się w Czechach przed XV wiekiem! Na przedstawionej ilustracji „j” pojawia się aż do połowy XVIII wieku. Rozbawienie wywołuje zdanie, że półkursywa humanistyczna pojawiła się na dworze Macieja Korwina (1458-1490), od połowy zaś wieku XV „także u nas” (s. 20).

²³ Autorka wprowadza swoją „uczoną” terminologię na str. 31-34 a 120-129.

²⁴ Na przykład cytowana praca B. Šupšákovéj czy nieco zbyt szczegółowy słownik: *Deutsche Inschriften: Terminologie zur Schriftbeschreibung*, Hg. von den Mitarb. der Inschriftenkommission der Akad. der Wissenschaften in Berlin etc., Wiesbaden 1999.

²⁵ W ostatecznej formie słownika uczestniczyli wszyscy członkowie LPN, inicjatorami i twórcami koncepcji byli szczególnie H. Pátková, Jiří Roháček i J. Šedivý.

Terminologia paleograficzna

Z punktu widzenia klasyfikacji możemy dla każdego pisma ustalić okres historyczny, styl, rodzaj i typ. Okres historyczny to czas istnienia w rozwoju kultury piśmiennej, która charakteryzuje się podobnymi warunkami społecznymi i kulturowymi. Jako okres historyczny w rozwoju łaciny możemy wyznaczyć na przykład czas kształtowania pisma łacińskiego (VI w. p.n.e. do II w. p.n.e.), okres górnorzemski (II w. p.n.e. do III w. n.e.), późny antyk (III-V/VI w.), okres partykularyzmu znany jako okres tzw. pism szczepowych (VI-VIII/XII w.), okres karoliński i pokaroliński (VIII-XII w.), okres gotyku (XII-XV w.), okres nowożytny (po wynalezieniu i upowszechnieniu druku).

W granicach samego okresu historycznego możemy, według propozycji Jiřího Pražáka, wyróżnić różne style i typy (warianty)²⁶. Jakkolwiek przy definicji okresu historycznego wychodzimy z uwarunkowań społecznych, w jakich rozwijała się kultura piśmienna danej epoki, *styl pisma* określane jest przez konkretną formę pisma w ramach danego okresu historycznego. Przedstawia on zestaw cech ogólnych znaków piśmienności w konkretnym czasie. Na przykład w ramach okresu partykularyzmu spotykamy się ze stylem insularnym (iryskim i anglosaskim), stylem merowińskim czy wizygockim. W okresie nowożytnym możemy wyróżnić dwa główne style: humanistyczny i neogotycki. W wypadku, gdy w ramach niektórych okresów doszło do wytworzenia jednolitego „ogólnoeuropejskiego stylu”, nazwy niektórych okresów historycznych i stylów w nich występujących mogą się pokrywać (np. okres i styl gotycki).

Nazwa rodzaju (niem. Schriftart) pisma (*druh pisma*) oznacza zamkniętą grupę w ramach stylu, charakteryzującą się tymi samymi cechami – zarówno określonym sposobem zapisu, jak i jednakowymi kształtami grafemów (np. w ramach stylu gotyckiego rozpoznajemy trzy główne rodzaje: minuskułę gotycką, bastardę i kursywę). Wreszcie typ pisma oznacza terytorialną, regionalną lub lokalną specyficzną grupę w ramach określonego rodzaju (np. rotunda obejmuje terytorialny wariant minuskuły gotyckiej, używany głównie na obszarze dzisiejszych Włoch i południowej Francji; pokarolińska minuskuła w przeciwieństwie do stylu okrągłego jest regionalnym wariantem używanym w części górnoniemieckiej; pismo zwane *littera Parisiensis* albo minuskułą prekarolińską z klasztoru żeńskiego w Chelles możemy uznać za lokalne typy). Typy (warianty) pisma można również określić na podstawie poziomu stylizacji zapisu. Ogólnie możemy w ramach określonych rodzajów pisma rozpoznać typ kaligraficzny (starannie pisane i „malowane” pismo), typ podstawowy (normalny poziom zapisu) i typ pospieszny (szybszy zapis z tendencją do upraszczania „normalnych” tzn. ustalonych kształtów)²⁷.

²⁶ Zob. Jiří Pražák, *Názvoslovní knižních písem v českých zemích I. 11.-13. století*, „Studie o rukopisech”, 4:1965, s. 1-27 (o triadzie styl, rodzaj, typ – štýl, druh, typ s. 8-9).

²⁷ W piśmie gotyckim wprowadzony został podział według stylizacji na: *formata* (najstaranniejsze), *libraria*, *currentis* (najmniej staranne). Ze względu na to, że między typami nie istnieją ostre granice, ich oznaczenie jest często subiektywne i traktujemy je tylko pomocniczo.

Według sposobu użycia możemy pisma łacińskie podzielić na pisma książkowe (lub kodeksowe), pisma dokumentowe (lub dyplomatyczne) oraz pisma inskrypcyjne (lub epigraficzne). Oznaczenie „pismo książkowe” w pracach słowackich jest wykorzystywane i nie ma potrzeby przedstawiać go bardziej szczegółowo. Stylistycznie lepiej jest określać je synonimem „pismo kodeksowe”, gdyż termin ten trafniej oddaje istotę zjawiska. Oznaczenie „kodeks” jest terminem technicznym na książkę rękopiśmienną okresu starożytności i średniowiecza, podczas gdy termin bardziej ogólny „książka” może być wiązany z pismem księgi urzędowej lub drukowanej.

Określenie „pismo dokumentowe” jest kalką, pochodzącą z niemieckiego obszaru językowego (*Urkundenschrift*), podobnie jak ekwiwalent francuski (*écriture diplomatique*). Wadą tego określenia jest to, że jako pisma „dokumentowe” oznaczamy pisma listów, ksiąg urzędowych i innych kategorii dyplomatycznych. Byłoby zatem lepsze określenie „pismo dyplomatyczne”, którego pole semantyczne jest szersze. W konsekwencji utrwalonej konwencji językowej, pojęcie „pisma dokumentowe” oznacza wszelkie pisma w całej dyplomatyce, dlatego też proponujemy w tym wypadku stosować wariant tradycyjny.

Należy skorygować twierdzenie Aleksandra Húščavy, że „dukt pisma dokumentów jest swobodniejszy, kształt liter różny, a pismo bez wąpienia nosi znamię spontaniczności”²⁸. Wystarczy porównać kaligraficzną gotyką minuskułą dokumentową Beli IV i prawie nieczytelną kursywę książkową w kronice bratysławskiej. W obu kategoriach – pisma książkowego i dokumentowego – mamy do czynienia z bliskimi gatunkami, które w niektórych okresach różnią się nie tyle odrębnymi kształtami, co ogólnym układem (*layout*) i celem. Szczególnie w okresach przełomów (jak np. drugi trymestr XIII wieku lub koniec XIV wieku na Węgrzech) wyraźne są wzajemne wpływy; niekiedy pismo książkowe pojawiało się w dokumentach i odwrotnie.

Do pisma inskrypcyjnego (epigraficznego) tradycyjnie zaliczane są wszystkie teksty na innym materiale niż paleograficzny (papierus, pergamin, papier). Podobnie tradycyjnie podkreślana jest różnica między tym pismem z jednej strony a pismem książkowym i dokumentowym z drugiej. Nie jest to prawda! Interakcje między pismem książkowym (rzadko dokumentowym) a epigraficznym są, z punktu widzenia genezy, ewidentne: w okresie najstarszym pismo książkowe i dokumentowe wywodziło się z epigraficznego, a i później kształty wersalików inspirowane były podobnymi w piśmie epigraficznym. Z drugiej strony, niektóre pisma napisowe pochodzą ewidentnie z pisma książkowego (np. epigraficzna minuskuła gotycka). Kształt niektórych pism książkowych i epigraficznych może być jednakowy (np. minuskuła gotycka książkowa i epigraficzna około 1400 roku)²⁹. Z praktycznego punktu widzenia podział pism ze względu na funkcje książkowe, dokumentowe i epigraficzne jest ogólnie akceptowany, jednak trzeba być świadomym określonych słabości teoretycznych tego podziału.

²⁸ A. Húščava, *Dejiny...*, s. 111.

²⁹ O rozwoju pism epigraficznych na terenie Europy Środk. zob. J. Šedivý, *Ukryté v písme. K datovaniu stredovekých pamiatok na základe ich nápisov*, „Byzantinoslovaca”, 1:2006, s. 244-252.

W niektórych okresach historycznych, obok podstawowego pisma na „dobrym poziomie”, możemy znaleźć pisma niezwykle kaligraficzne, ale również odwrotnie indywidualne zapisy. Według kryteriów estetycznych możemy wówczas mówić o trzech typach estetycznych – najniższym (pospieszne pismo codziennych notatek i wpisów), średnim (podstawowe pismo „pospieszne”) i najwyższym (pismo kaligraficzne, zaprojektowane ze szczególną starannością). Podobny podział zaproponował Gerard I. Lieftinck w ramach swojego konsekwentnie zdefiniowanego systemu pism gotyckich (*currens, libraria, formata*)³⁰. Paleografia słowacka (J. Sopko) przejęła nazwy Lieftincka, ale niekonsekwentnie zaproponowane przezeń definicje, co może, ze względu na terminologię współczesnych podręczników (B. Bischoff, K. Schneider), przysparzać trochę zamieszania. Skłaniam się więc do oznaczeń słowackich: estetyczny typ pośpieszny, podstawowy wspólny, kaligraficzny (*estetický typ zbežný / jednoduchý (bežný) / kaligrafický*). W praktyce zaliczamy do typu kaligraficznego te pisma, które odznaczają się bardzo starannym wykonaniem, bardziej „malowaniem” niż pisanem (np. w minuskule gotyckiej wynikiem jest konsekwentnie oddzielne pisanie poszczególnych liter, konsekwentne łamanie lasek oraz obecność kresiek włosowatych i grubych). Na przeciwnym biegunie znajduje się typ pospieszny, który oznacza pismo spisane bez starania o jakikolwiek efekt estetyczny, przeznaczone zwłaszcza na użytek osobisty. Przy pospiesznej minuskule gotyckiej chodzi na przykład o pismo tylko z oznakami łamania, często z wcięciami przechodzącymi aż do spojenia lasek. Pospieszna kursywa gotycka jest pismem trudno czytelnym, zwykle z bardzo szybkim zapisem, w którym dochodzi do uproszczenia i przekształcenia podstawowych kształtów. Kursywa kaligraficzna przeciwnie w swoim dukcie i kształtem bliższa jest bastardzie.

Z punktu widzenia wpływu indywidualności pisarza na charakter ogólny pisma i kształty poszczególnych liter, pisma możemy podzielić na kanoniczne i indywidualne. Pierwsza grupa przeważa w okresach charakteryzujących się niskim stopniem alfabetyzacji i wyraźnym wpływem nielicznych ośrodków kultury piśmiennej (np. Europa środkowa do XII wieku). Pisma indywidualne przeważają w społeczeństwach z wysokim stopniem znajomości pisma, gdzie pismo jest obecne w praktyce codziennej wszystkich warstw społecznych (np. obszar Italii w późnej starożytności czy obecna Unia Europejska). Podobnie jak określenie typów estetycznych, tak i charakterystyka paleograficzna stopnia zindywidualizowania ręki pisarskiej jest w znacznym stopniu subiektywna, a ocena, na ile rękopis różni się od ogólnie uznanego kształtu (kanonu), jest w pewnym stopniu indywidualna³¹.

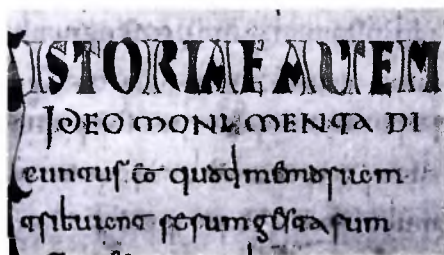
Z punktu widzenia wartości semantycznej możemy pisma hierarchicznie podzielić na dwie podstawowe kategorie – pismo tekstowe i wyróżnione³². Dru-

³⁰ B. Bischoff, Gerard I. Lieftinck, Giulio Batelli, *Nomenclature des écritures livresques du IX au XVI siècle*, Paris 1954 (*Colloques internationaux du CNRS, Sciences humaines 4*), s. 15-33.

³¹ Czasami ilustracja w załączniku jest jedyną możliwością obiektywnego opisu.

³² Najlepszym niemieckim odpowiednikiem może być wyraz *Auszeichnungsschrift*; w języku angielskim autorzy najczęściej posługują się terminem *display script*.

ga, hierarchicznie wyżej postawiona kategoria może być wyrażona na wiele sposobów – podkreśleniem, użyciem różnego modułu³³, koloru³⁴, innego kroju lub typu pisma³⁵ czy zdobieniem. Pismo ozdobne³⁶ może mieć trzy podstawowe formy: ozdobione litery, pisarskie inicjałki i inicjały. Litery ozdobione – zarówno majuskuła jak i minuskuła – można scharakteryzować jako najprostsze formy zdobienia tekstu. Litery takie nie różnią się od pisma tekstu wielkością, lecz prostym sposobem zdobienia – np. przekreśleniem (często innym kolorem niż tekst podstawowy – zwłaszcza czerwonym), zakreśleniem itp. Zdobienia takie mogą występować samodzielnie lub tworzyć krótszą serię, czyli całe słowa lub krótki tekst. Powstają one zwykle bezpośrednio przy pisaniu tekstu głównego, rzadko są wytworem pracy późniejszego komentatora czy czytelnika.

Fot. 1: Przedstawienie hierarchii pism za pomocą różnych krojów liter.

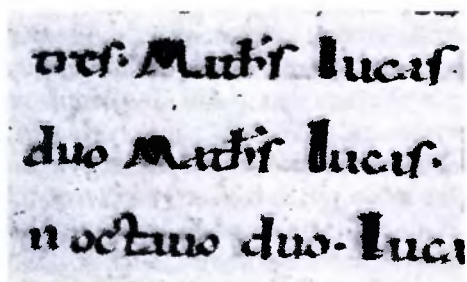
W pierwszym wersie znajduje się grupa inicjałów.

³³ Typowym średniowiecznym przykładem jest zastosowanie specjalnie stylizowanych liter *elongata* albo *litterae elongatae* na początkowe lub końcowe formuły wczesnośredniowiecznych dokumentów. Pod względem kształtu *elongata* może być kombinacją form różnego pochodzenia (z kapitały majuskułnej lub uncjały, minuskułnej kursywy merowińskiej, karolińskiej albo minuskuły dyplomatycznej).

³⁴ W średniowieczu najczęściej spotykanym wyróżnieniem kolorystycznym jest *rubrykacja*, tzn. użycie czerwonego koloru w części tekstu. Rzadko spotykamy *chryzografię*, tzn. użyciem metalu (złoto, srebro). Również rzadko do odróżnienia od pisma tekstu używane były inne farby (np. biel na kolorowym podkładzie w iluminowanych partiach Ewangeliarza wyszehradzkiego).

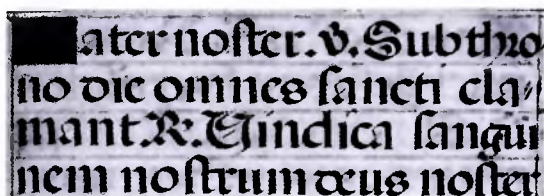
³⁵ W okresie karolińskim była np. ogólnie akceptowana hierarchia skryptorium w Tours: 1) *Capitalis quadrata*, 2) *Uncialis*, 3) *Capitalis rustica*, 4) *Semiuncialis*, 5) *Minuscula Carolina*. Do tej kategorii możemy dołączyć też używanie kapitałek (liter wywodzonych z kapitały, ale wielkością równych tekstowi głównemu, zapisanemu zwykle w minuskułce dyplomatycznej) do zapisu nazw własnych w dokumentach XI i I połowy XII wieku.

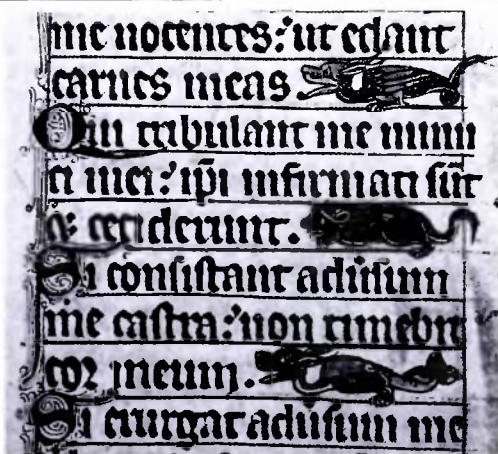
³⁶ Jako nawiązanie do niemieckiego odpowiednika *Schmuckschrift* albo *Zierschrift* przychodzą nam na myśl dwa słowackie warianty – *pismo zdobené* albo *písmo ozdobné* (pismo zdobione a. ozdobne). Wolimy termin *zdobené*, ponieważ zakłada intencję, zamierzone zdobienie, z drugiej strony *písmo ozdobné* (tj. posiadające szczególny walor estetyczny) może być używane jako kaligraficzne pismo tekstowe i wiązane raczej z subiektywną oceną obserwatora.

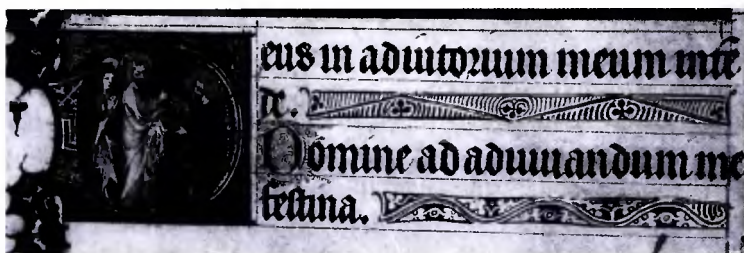
Fot. 2: Ozdobione wersaliki M i L.

Wyższy poziom zdobienia pisma stanowią inicjałki pisarskie. W odróżnieniu od inicjałów są one w większości dziełem samego pisarza. Inicjałki pisarskie mogą mieć kształt powiększonych wersalików, często innego koloru niż tekst główny, które jednak różnią się od inicjałów mniejszym rozmiarem i skromniejszym zdobnictwem. W ramach tej kategorii można wyróżnić *zdobienie zdania wersalikami* (ozdobione pierwsze litery zdania, które są podstawowym zdobieniem, różniącym się wielkością od innych form wersalików) oraz bardziej wyodrębniony wersalik inicjałowy (stojący na początku wiersza i wyraźniej odróżniony od tekstu głównego). W okresie gotyku rozróżniamy według tych kryteriów kadełę (*kadela*) (wersalik wielkości dwóch wierszy zapisany takim samym atramentem co tekst główny) i lombard (inicjałek – słow. *lombarda*) (wersalik inicjałowy wyróżniony innym kolorem, zwłaszcza czerwonym lub niebieskim).

Fot. 3a i 3b: Wersaliki inicjałowe *P(ater)* i zdobione wersaliki zdania *S(ub)* i *U(indica)*.Fot. 4a: Kadela tzn. ozdobny wersalik gotycki *D(e)*.

Fot. 4b: Lombardy gotyckie *Q(ui)* i *S(i)* ozdobione za pomocą kwiatonów i przykład wypełnienia niezapisanego miejsca w wierszu (stwory fantastyczne).

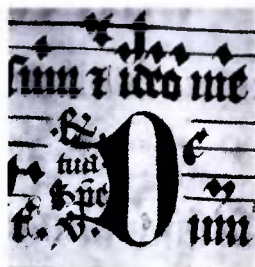

Fot. 5: Inicjał (historyzowany) *D(eus)*.

Najbardziej ozdobnym elementem dekoracyjnym pisma jest inicjał, tzn. litera, stojąca zwykle na początku całego tekstu lub jego szerszej części, wyróżniona wielkością i kształtem. Często towarzyszy jej dekoracja antropomorficzna, zoomorficzna lub floraturowa. W wypadku gdy znajdują się w niej lub na niej sceny rodzajowe z postaciami ludzkimi mówimy o inicjale historyzującym. Szczególnie w XIV stuleciu inicjały (rzadko również inicjałki pisarskie) występują z floraturą (od franc. *fleuronnée* – ukwiecenie), tzn. linearnym ornamentem piórkowym z perełkami, pąkami lub palmetami (z rdzeniem lub bez) i wiciami³⁷. Rzadko w tekstach pojawiają się grupy inicjałów (typowe we wczesnym średniowieczu – fot. 1). Inicjały są zazwyczaj dziełem specjalisty – iluminatora – i przygotowywane są po zapisaniu całego kodeksu lub dokumentu. Z powodu tego podziału prac na przykład pisarze w gotyku zostawiali miejsce na przyszły inicjał. W miejscu tym

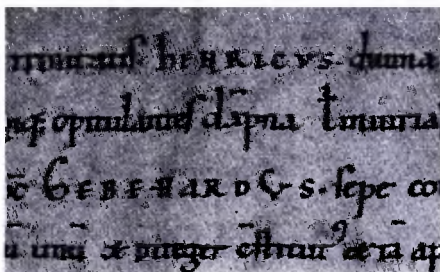
³⁷ O zdobieniu pisma zob. np.: Christine Jakobi-Mirwald, *Buchmalerei: ihre Terminologie in der Kunstgeschichte*, wyd. 2, Berlin 1997, zwłaszcza s. 40-89; też, *Die Auszeichnungsschriften in mittelalterlichen Codices. Ein terminologisches Problem*, w: *Methoden der Schriftbeschreibung*, hrsg. von Peter Rück, Stuttgart 1999, s. 107-117. W ostatniej pracy autorka podaje ewolucję poglądów od czasów powojennych do współczesności.

zapisywali jednak drobnym pismem (zwykle kursywą gotycką) *reprezentant*, tzn. literę, która ma być przedstawiona w tym miejscu przez iluminatora. Jako nawiązanie do pisma zdobionego możemy dostrzec proste pismo tekstowe.

Fot. 6: Drobný reprezentant (kursywne *d*), który nie został zakryty niebieskim lombardem *D(um)*.

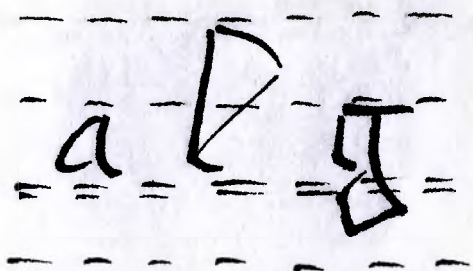
Ze względu na układ pisma w ramach systemu czteroliniowego, dzielimy pismo na dwuliniową *majuskułę* (która może mieć formy kapitałkowe, uncjalne, kursywne lub mieszane) oraz czteroliniową *minuskułę*. W pierwszej grupie rozróżniamy *wersaliki* (niem. *Versalien* – tekst zapisany wyłącznie majuskułą) i *kapitałki*. Kapitałki (niem. *Kapitalchen*) są również pismem majuskułowym (dwuliniowym), ale wielkością zajmują przestrzeń między minuskułą tekstową i majuskułą, a nawet są tak wysokie jak minuskuła innego tekstu. Kształt liter pochodzi prawie wyłącznie z kapitały, a w starszej formie minuskuły dyplomatycznej często używano jej do zapisu imion własnych.

Fot. 7: Kapitałki równe wielkością minuskuł (Henricvs).

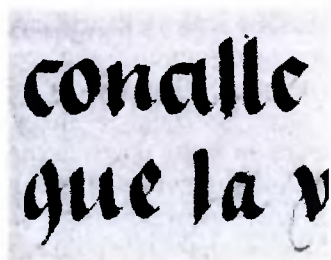
Pismo można opisać w przestrzeni wyznaczonymi liniami, które fikcyjnie określają (ograniczają) grafemę. Już A. Húščava uznał podstawową i górną linię (przy majuskułach) lub *skrajną, górną, podstawową i dolną linię* (między nimi górny, podstawowy i dolny pas). Litery wpisane w pas średni możemy scharakteryzować jako *krótkie* (np. *a, e, i, o*), występujące w dwóch pasach jako *średnie* (np. *b, d, g, p*) oraz występujące we wszystkich trzech pasach jako *długie* (np. *f* lub długie *s*)³⁸. Części liter znajdujące się w górnym pasie oznaczamy jako *laski górne*, a w dolnym pasie jako *laski dolne*.

³⁸ A. Húščava, *Dejiny...*, s. 110-111. Przeciwnie Kašpar, *Úvaha...*, s. 17) mówi o podstawowej, środkowej, górnej i dolnej linii.

Fot. 8: Skrajna, górna, podstawowa i dolna linia określające pasy: górny, podstawowy i dolny.

Laski (kreski) mogą być stojące, a górna lub dolna kreska może się zwężać, rozszerzać lub być regularna. W wyniku techniki pisania dominuje zwężenie w dolnych laskach (np. typowe sztyletowe zwężenie dolnej laski minuskuly insularnej) i odwrotnie, górne laski mogą się rozszerzać (maczugowato jak we wczesnej minuskule karolińskiej lub klinowato jak w półuncjale insularnej). Następnie kreska może być wygięta, rozszczepiona lub zakończona pętelką (gest pętelki skierowany jest przeciw gestowi wychodzącemu z laski – np. kaligraficzna kursywa gotycka dokumentowa typu Trecento D). Ostatnią możliwością tworzenia górnej kreski jest jej zakończenie pętelką (kontynuacja ruchu wychodzącego z laski litery w tym kierunku, typowe dla kursywy gotyckiej, neogotyckiej lub humanistycznej). W starszych formach minuskuly dyplomatycznej (lub kurialnej) typowe są nadzwyczaj wydłużone górne kreski zakończone (pół)ósemką lub beta-pętelką.

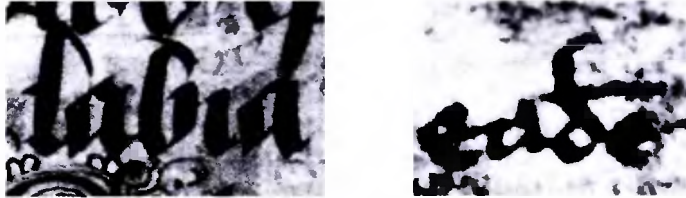
Fot. 9a: Górne laski mogą być zakończone tępo.

Fot. 9b: Górne laski rozszerzone.

Fot. 9c: Górne laski rozszczepione.

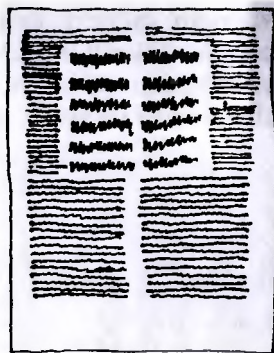

Fot. 9d: Górne laski zakończone niepełną pętelką.

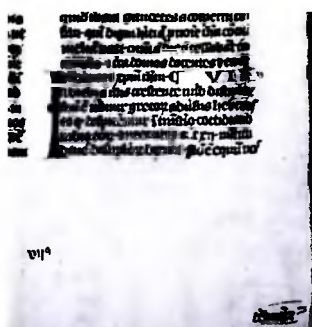

Fot. 9e: Górna laska zakończona pętelką właściwą.

W analizie pisma (np. w analizie praktyk kancelaryjnych lub w porównaniu rąk pisarskich) należy postępować od najogólniejszych cech do szczegółowego opisu poszczególnych form. Jako jedną z cech ogólnych opisujemy zwierciadło tekstu (niem. *Schriftspiegel*), tzn. rozmieszczenie tekstu w ramach całego materiału pisarskiego (karty, dokumentu, nośnika epigraficznego). Może ono przybierać różne formy: np. prosty jednokolumnowy tekst, dwukolumnowy tekst – ewentualnie z międzywierszowymi (interlinearnymi) lub okalającymi (marginalnymi) glosami (komentarzami, dopełnieniami lub poprawkami do głównego tekstu, zwykle pisanymi pismem mniejszych rozmiarów niż tekst główny). W opisie zwierciadła strony należy mieć na uwadze liczbę kolumn i wierszy, obecność reklamantów i kustoszy albo rodzajów nagłówek (np. w księgach biblijnych). Reklamanty i kustosze oznaczają właściwą kolejność składek rękopisu. Jako reklamant rozumiemy pierwsze słowo (słowa) z następnej składowi umieszczone w prawym dolnym rogu verso ostatniej karty poprzedniej składowi; kustosz jest liczbowym odwołaniem kolejności danej składowi w ramach całego rękopisu – zwykle w formie liczby rzymskiej lub arabskiej znajduje się na środku verso ostatniej karty każdej składowi. Nad kustoszem zazwyczaj znajduje się skrót – *us* (jako oznaczenie numeru porządkowego).

Fot. 10: Tekst główny z komentarzem.

Fot. 11: Kustosz (rzymska VII ze skróceniem – us – lewy dolny róg) oraz reklamant na marginesie prawy dolny róg.

W opisie zwierciadła strony zamieszczamy również informacje o wypełnieniu przestrzeni powstałej na przykład na końcu wiersza w sytuacji, gdy ostatnie słowo nie docierało do prawej granicy kolumny. Tym sposobem pisarze przewyciężali *horror vacui* w okresie wczesnośredniowiecznym (typowe np. w pismach insularnych, ale również w gotyku, zob. fot. 4b i 5). Ze względów estetycznych (być może również w celu uniknięcia późniejszego dodania tekstu) w ten sposób niekiedy wypełniane były również ostatnie wiersze dokumentów gotyckich (szczególnie w XIII i w pierwszej połowie XIV wieku). Natomiast niezwykle odstęp między wierszami (czasami przerwane nadzwyczaj wydłużonymi górnymi kreskami) były jedną z podstawowych cech starszej minuskuły dyplomatycznej lub kurialnej. Przy opisie zwierciadła strony w dokumencie uwzględniamy podział tekstu (jeżeli nie jest w jednym bloku): np. szczególne umieszczenie formuł subskrypcji i datacji. W opisie inskrypcji zwrócić należy uwagę na położenie w obrębie nośnika (układ tekstu napisu).

Podział wewnątrz słowa może tworzyć grupy liter. Może być to związanie punktów połączenia (tzn. ligatury fałszywe) lub ligatury we właściwym sensie tego słowa. „Ligatura” to połączenie dwóch lub więcej liter, które zmienia kształt co najmniej jednej z tych liter (najczęściej *ct*, *et* lub *st*). Złączenie liter (*nexus*

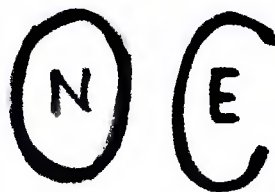
litterarum) jest zjawiskiem, w którym część liter się pokrywa, ale żadna z nich nie zmienia swojej formy. Wpisanie (*litterae inscriptae*) to jedna litera wpisana w obręb drugiej (często np. w napisach nowożytnych). Gdy litery się przecinają, możemy mówić o literach nachodzących na siebie (*littera intercisae*).

Fot. 12: Ligatura *et*.

Fot. 13: Nexus litterarum

Fot. 14: Wpisanie liter (*litterae inscriptae*).

Fot. 15: Przecięcie liter (*litterae intercisae*).

W opisie konkretnych form pisma jako najważniejsze terminy możemy zdefiniować następujące pojęcia: *pismo* (jako synonimu można użyć terminu *litera*) jest wytworzone jedną lub więcej kreską. Kreska jest skutkiem ręki pisarskiej, a więc możemy tak określić w tekstach paleograficznych i malowanych napisach lub grafitti znak, który pozostawiło narzędzie pisarskie na materiale pisarskim, a w znaczeniu przenośnym tak możemy nazwać elementy zapisanych liter. Kreski są, ze względu na grubość, równe lub z kontrastem linii włosowatych i grubych (różnorodność cienkich i grubych linii).

Głównym pionowym elementem litery jest laska (tzn. prosta kreska pionowa – słow. *driek*, niem. *Schaft*). Stanowi zwykle jedną część liter „l”, „i” lub części li-ter jak „A”, „D”, „E”, „a”, „g”, „m” itp. Jej górna część (wierzchołek) może być zakończona tępo, przez przyciśnięcie pióra (niem. *Ansatz*), wygięta do góry (np. przed złamaniem) albo jest (u góry i/lub u dołu) raz lub podwójnie złamana. W okresie późnego gotyku występuje rozszczepienie górnych lub dolnych części linii, które w okresie nowożytnym spowoduje rozszczepienie całych lasek.

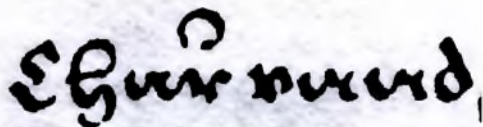
Fot. 16a: Podwójne złamanie lasek.

Fot. 16b: Podwójne złamanie lasek (typ płomienisty typowy w późnym gotyku).

Fot. 17: Rozszczepienie wierzchołków lasek „r” i „n” lub wierzchołków i podstaw „l” i „v”.

Fot. 18: W tekście *Chur unnd* występuje rozszczepienie lasek, najwyraźniejsze przy „r” i „n”.

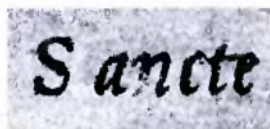
Na linii podstawowej laska może być zakończona tępo, ostro, nóżką (niem. *mit Füßchen*), odjęciem pióra (niem. *mit Abstrich*) albo złamaniem (Fot. 16a, b). W wypadku pism nowożytnych może być wygięta w łuk (niem. *gebogen*). W pismach epigraficznych występuje zakończenie za pomocą cierni (Fot. 24) albo szeryfów (bardziej wyrafinowane zakończenie ma cierni wytwarzany przy pomocy cyrkla, jak w klasycznej antycznej kapitale kaligraficznej).

Fot. 19a: Dolne zakończenie lasek ze stopką (litera „i”).

Fot. 19b: Dolne zakończenie lasek z odjęciem pióra.

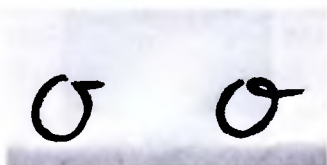
Fot. 19c: Dolne zakończenie lasek z wygięciem.

Charakterystyczną cechą pism kursywnych są złączenia lasek lub zrosty (niem. *Schaftverbindungen* lub *Bogenverbindungen*) powstałe przez linie włosowate lub równe w wypadku pisma szybkiego i ciągłego, kiedy to pisarz nie odejmował pióra od pisanej karty. Złączenie linii może powodować tzw. efekt „zębów piły” (niem. *Sägezähneffekt*; linie ze swoimi złączeniami mają kształt jakby zębów na pile – jest to zjawisko typowe w późnogotyckiej kursywie po ok. 1370/80, zwłaszcza po następujących po sobie literach „i”, „m”, „n”, „u” – fot. 45). W okresie gotyckim charakterystyczną cechą jest „analogiczna organizacja linii” (niem. *Angleichung der Schäfte*), tzn. eliminacja połączeń linii, w konsekwencji następujące po sobie litery „i”, „u”, „m”, „n”, bez znajomości kontekstu, praktycznie nie pozwalają się odczytać.

Fot. 20: Analogiczna organizacja lasek in via (typowa dla gotyku).

Innym ważnym elementem pisma jest łuk (niem. *Bogen*)³⁹. Stanowi on zwykle podstawowy okrągły element liter „B”, „C”, „D”, „b”, „c”, „d”, „e”, „g”, „h”, „o”, „p” itp. Charakterystycznym zjawiskiem w okresie wczesnego gotyku jest tzw. przyleganie łuków (niem. *Bogenberührungen*), które w okresie gotyckim tworzyły złączenia łuków (Meyera) (niem. *Bogenverbindungen*). Pierwszy termin oznacza stykające się łuki dwóch sąsiadujących liter, drugi zaś ich połączenie. Tylko obecność tych spojzeń łuków (zasada Meyera) oznacza przejście minuskuły protogotyckiej w gotycką. Termin wprowadził przed ponad stu laty Wilhelm Meyer i od nazwiska tego badacza zjawisko to jest tak określane⁴⁰. Główny paleograf czeski J. Pražák określał je jako „łączenie liter”⁴¹, który to termin nie jest według nas precyzyjny. W pismach nowożytnych pojawia się załamanie łuku lub załamanie z pętelką. Obok laski i łuku, trzecim podstawowym elementem tworzącym literę jest kreska poprzeczna (belka) (niem. [*Quer*] *Balken*). Jest to główny poziomy element takich liter jak: „C”, „E”, „T”, „c”, „f”, „e”, „r”, „t”, „z”.

Fot. 21 Załamanie łuku (albo załamanie z pętelką).

Fot. 22: W minuskule protogotyckiej typowe jest stykanie się łuków (brzuszków).

Fot. 23a, b: Cechą charakterystyczną pisma gotyckiego są zespolenia łuków (brzuszków).

³⁹ Wolimy dosłowną kalkę z języka niemieckiego, która może brzmieć: okrągły element *b*, *d* (dotychczas używany termin pochodził od form antropomorficznych – brzuszek – zob. J. Sopko, *O najstarszych kódeksach...* (s. 53, 64) jak też przy *g* i *p* (główka – *hlavička* – tamże, s. 55). Termin łuczek (*oblúčik*) jest do bry do obu typów liter okrągłych, bez obciążenia semantycznego, współgra z terminem połączenie łuków (*oblúkové spojenie*), akceptowany w innych krajach, jest w naszej opinii, trafniejszy i w pracy będziemy używać tego terminu.

⁴⁰ Wilhelm Meyer, *Die Buchstaben-Verbindungen der sogenannten gotischen Schrift*, w: *Abhandlungen der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse*, N. F. 1. 6., Berlin 1897, s. 1-124.

⁴¹ Jiří Pražák, *Názvosloví knižních písem v českých zemích II. 14.-15. století*, „Studie o rukopisech”, 5:1966, s. 1-30; cytat – s. 10.

W pismach majuskulnych możemy zasadniczo mówić o konkretnych formach kapitalnych lub uncjalnych. Formy kursywne (starsza kursywa rzymska lub kursywa cesarska) praktycznie nie były używane na naszym obszarze⁴². We wczesnym średniowieczu, w Europie środkowej, występują formy kapitały kwadratowej (np. „C”, „D”, „S” – pod wpływem znaków runicznych). W okresie gotyku wersaliki charakteryzują się synkretyzmem form kapitalnych i uncjalnych, który może prowadzić do powstania kształtów hybrydowych, jak pseudo-uncjalne „A” lub „T”.

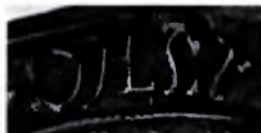
Fot. 24: „A” trapezowate (ostatnie ze złamaną kreską poziomą). Litery są zakończone cierniami (nie

Fot. 25: „A” pseudouncjalne (w słowie *ANDREAS*).

Fot. 26: „M” uncjalne zamknięte z lewej strony.

Fot. 27: „M” uncjalne, otwarte symetrycznie w słowie *DALM(ACIE)*, ze znakiem skrócenia w formie litery omega.

Typowym zjawiskiem (epigraficznej) majuskuły protogotyckiej jest zamykanie powierzchni zamkniętej literą (np. zamykanie łuków). Jest to szczególnie widoczne po połowie XIII i przed końcem XIV wieku. We wczesnych formach majuskulnych widoczna jest zaledwie tendencja do podobnego zamykania liter.

⁴² Jedynym wyjątkiem jest napis starszą kursywą rzymską (por. ilustracja w: František Žák-Matyašowszky, *Antické nápisy na území Slovenska*, Nitra 2003, il. 134).

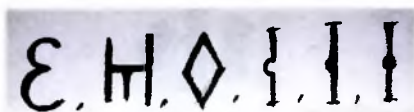

Fot. 28: Tendencja wczesnogotycka do zamykania obszaru zapisanego.

Fot. 29: Zamykanie obszaru pisania (TE) jest typowe dla majuskuły gotyckiej.

Z nowymi formami spotykamy się w późnym średniowieczu, kiedy to wraz z majuskułą wczesnohumanistyczną przychodzą „A” trapezowate, „E” dwubrzuśkowe, „M” „bizantyjskie” oraz „O” romboidalne. To pismo majuskułne cechuje się łaskami „omegowatymi”, łaskami z połowicznym nodusem lub z nodusem.

Fot. 30: Typowe formy wczesnohumanistyczne („E”, „M”, „O”, „I”, „I”, „I”).

Wersaliki frakturowe charakteryzują się rozczłonkowaniem form (rozpad litery na większą liczbę jakby samoistnych oddzielnych części) i szczególnie ozdobnym rozmieszczeniem w formie wąsów (niem. termin roboczy to *Elephantenrüssel*).

Fot. 31a: Rozczłonkowanie wersalików (w literach „C” i „E”).

Fot. 31b: Typowe we frakturze wąsy.

Na naszym obszarze jako pismo tekstowe funkcjonowała przeważnie minuskuła. Opis niektórych form minuskułnych ułatwiają nam ogólnie przyjęte

terminy międzynarodowe, jak skrzynkowe formy „a”, „o”, „p” czy okrągłe „d”, „r”, „s”.

Fot. 32a: Litera „a” w formie podwójnego „c” (cc-a)
(typowa w okresie wczesnego średniowiecza, quae).

Fot. 32b: Jednolukowe „a” z łaską pochyloną do lewej (ok. VIII-XI w.).

Fot. 32c: Jednolukowe „a” z łaską wzniesioną
(od ok. XII w. w formie gotyckiej w XIII-XV w.).

Fot. 32d: Litera „a” okrągłe zamknięte (XIV – pocz. XV w.) typu płomienistego (obrazek drugi).

Fot. 32e: Litera „a” skrzynkowe (ok. ost. tercja XIV i 1 tercja XV w.).

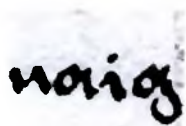
Fot. 32f: Litera „a” z załamanym górnym łukiem (ok. dwa ostatnie trzydziestolecia XV w.).

Fot. 32g: Litera „a” okrągłe⁴³ (w Europie środk. od ok. XIV w.).

Fot. 32h: Litera „a” z rozszczepionym wierzchołkiem (2 i 3 tercja XV – 1 tercja XVI w.).

Fot. 32i: Litera „a” z załamaną łaską (od poł. XVI do XIX w., naig).

Fot. 33a: Litera „d” minuskulne.

Fot. 33b: Litera „d” uncjalne⁴⁴.

Fot. 33c: Litera „d” uncjalne z „kontra-kreską” na górnej łasce (charakterystyczne w końcu XIV i XV w.).

⁴³ Określenie „okrągłe a” jest bardziej odpowiednie niż często stosowane „a kursywne” – taką formę może mieć „a” w bastardzie gotyckiej, karolińskim piśmie glos itp.

⁴⁴ J. Sopko (*O najstarsich kôdexoch...*, s. 55) preferuje termin „d uncjalne”

Fot. 33d: Litera „d” skrzynkowe (ok. 3 tercja XIV i 1 tercja XV w.).

Fot. 33e: Litera „d” kursywne.

Fot. 34: Litera „e” *caudata*.

Fot. 35a: Litera „g” złożone.

Fot. 35b: Uproszczone „g” minuskulne.

Fot. 35c: Litera „g” z pętelką.

Fot. 35d: Litera „g” z otwartą pętelką (g otwarte).

Fot. 36a: Litera „i”

(bez znaku identyfikacji – do ok. 2 poł. XII w. – później tylko z innymi formami *ī*).

Fot. 36b: Litera „i” z kreską włosową
(od ok. 2 poł. XII w. do czasów nowożytnych).

Fot. 36c: Litera „i” z zaokrągloną kreską włosową
(od ok. końca XIII w. do schyłku średniowiecza).

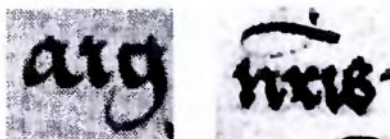
Fot. 36d: Litera „i” z kropką (od ok. 2 poł. XIV w.).

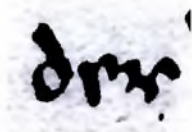
Fot. 37a: Litera „r” proste (ewentualnie z hakiem).

Fot. 37b: Litera „r” okrągłe (od ok. XI w.).

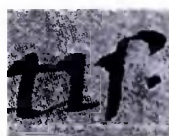
Fot. 37c: Litera „r” z rozszczepionym wierzchołkiem (fot. pierwsza)
lub nóżką (fot. druga) typowe w XV (rzadziej w XVI) w.

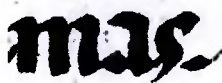
Fot. 37d: Litera „r” rozszczepione (kreska rozszczepiona od XVI w.).

Fot. 37e: Litera „r” kursywne.

Fot. 38a: Litera „s” długie (czasami z haczykiem).

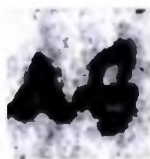
Fot. 38b: Wydłużona forma końcowego „s” (typowa w gotyku).

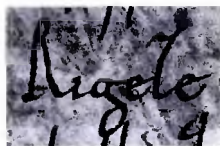
Fot. 38c: Litera „s” okrągłe.

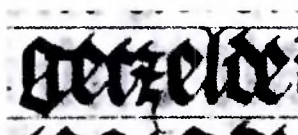
Fot. 38d: Litera „s” okrągłe zamknięte.

Fot. 38e: Litera „s” okrągłe szóstkowe.

Fot. 39a: Litera „z” wysokie (*Rigeze*) typowe we wczesnym średniowieczu.

Fot. 39b: Litera „z” krótkie.

Fot. 39c: Litera „z” długie⁴⁵.

Ze względu na konieczność oszczędzania drogich materiałów piśmiennych, a w niektórych pismach z powodu oszczędzania czasu (np. w dyktacie) już w starożytności posługiwano się skrótami i symbolami skrótów (abrewiacji). Typowymi średniowiecznymi sposobami skrócenia były kontrakcja (skrócenie wyrazu przez usunięcie liter z rdzenia wyrazu), suspensja (skrócenie przez usunięcie końca wyrazu) i abrewiacje za pomocą przyjętych znaków skrótów⁴⁶. Wśród najpowszechniejszych znaków skrócenia był *titulus* (w większości pozioma kreska oznaczająca, że wyraz jest skrócony)⁴⁷. Kreska ta mogła mieć kształt prosty (w pismach książkowych lub w gotyku). W dokumentach czasów karolińskich i pokarolińskich znak ten występuje w postaci półosemki, w kurii papieskiej w gotyku (i w Europie środkowej w XIII i na przełomie XV i XVI w.) występował *titulus* w formie omega (fot. 27).

⁴⁵ Dobrą i konsekwentną terminologię wprowadza Karin Schneider (*Paläographie und Handschriftkunde für Germanisten*, Tübingen 1999, s. 215-216).

⁴⁶ Adriano Capelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, wyd. 6, Milano 1990, s. XI-LVI.

⁴⁷ Ch. Jacobi-Mirwald, *Buchmalerei. Ihre Terminologie in der Kunstgeschichte*, wyd. 2, Berlin 1997, s. 46.

Skrócenia występują w postaci znaków z własnym znaczeniem (kiedy mogły być odczytywane różnie – wg kontekstu) lub które powstały jako stylizacja form (np. gotyckie skrócenie na *-rum*) i wreszcie jako substytut innego znaku zastępczego (np. gotyckie *et*). Najczęstsze formy skróceń to:

Fot. 40a: Starsza forma *con-* w formie lustrzanego odbicia „c”.

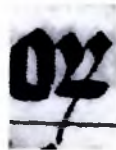
Fot. 40b: Młodsza forma *con-* w kształcie arabskiej „2”.

Fot. 41a: Tyrolskie *et* (w kształcie litery „z”; niekiedy przekreślone).

Fot. 41b: Spójnik *et* w kształcie litery „z”, ze skróconą kreską poprzeczną (belką).

Fot. 42a: Proste *-rum*.

Fot. 42b: Złożone *-rum*.

Oprócz znaków liter i skróceń w tekście spotykamy grafemy oznaczające cyfry. Do XIV wieku w Europie środkowej występowały tylko cyfry rzymskie

(zwykle w formie liter minuskułnych „i”, „v”, „x”, „l”, „c”, „d”, w datacji dokumentów przeważają wersalikami: „M”, „C”, „L”, „X”, „V”, „I”). Cyfry arabskie pojawiły się na Węgrzech za czasów panowania Ludwika Andegaweńskiego. W przeciwieństwie do form dzisiejszych, kształt cyfr był inny, szczególnie w formie gotyckiej liczby „4” (półosemka) i „7” (podobna do daszku).

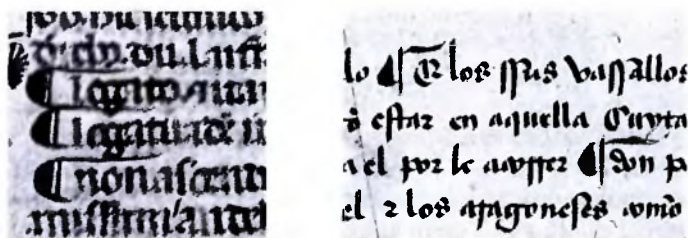

Fot. 43: Dwa odmienne od dzisiejszych formy cyfr: „7” i „4” (tekst: de(m) 74 ist).

Ogólny obraz pisma uzupełniają znaki pomocnicze, którym brak odpowiednika fonetycznego w języku. Dotyczy to w szczególności znaków interpunkcyjnych, rozdzielających, znaków skrótów, znaki tekstowokrytyczne i neumy. Już w średniowieczu Izidor z Sewilli, w swojej pracy encyklopedycznej, podjął próbę systematyzacji tych znaków⁴⁸.

Interpunkcja do końca średniowiecza nie została ujęta w sztywne ramy i dlatego możemy powiedzieć o znakach interpunkcyjnych, że nie były one jednako używane, lecz ich podstawowymi formami były kreska ukośna, kreska ukośna z kropką, kropka i dwukropek. Znakiem, który ostrzegał czytelnika, od wczesnego średniowiecza, o przeniesieniu wyrazu do nowego wiersza, był myślnik zwykle kreska włosowata na końcu wiersza prosta (często wychodząca jeszcze z ostatniej litery w wierszu), podwójna lub zygzakowata.

Jednym ze znaków dzielących tekst jest *alinea* (znak paragrafu, majuskułne „C”, pochodzące od oznaczenia głowy – *caput*), o którym Izidor z Sewilli jeszcze nie wspominał, a który pojawia się w tekstach od XIII wieku. W napisach spotykamy się często z separatorem (np. w kształcie kropki między wyrazami).

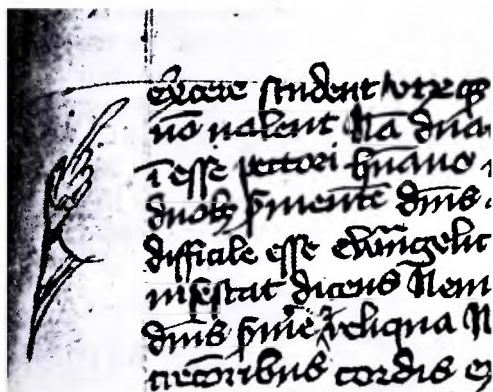

Fot. 44: Alinea albo paragraf.

⁴⁸ Isidor ze Sevilii, *Etymologiae I-III*, przełożył D. Korte, Praha 2000, s. 98-105.

Wśród znaków pomocniczych w rękopisach bratysławskich występują znaki tekstowokrytyczne (wg Izydora z Sewilli *notae sententiarum*). Do tej grupy znaków należą: *asteriscus* (gwiazdka, oznaczająca miejsca, które są pominięte), *obelus* (kreska pozioma, oznaczająca zbyteczne podwojenie albo złe przepisanie tekstu), *obelus superne appunctatus* (używany na oznaczenie miejsc, w których nie wiadomo, co ma być usunięte), *asteriscus cum obelo* (oznaczenie złe rozplanowanych wierszy), *antigraphus cum puncto* (oznacza miejsca, w których tłumaczenie ma inne znaczenie), *antisigma* (oznacza wymianę wierszy), *antisigma cum puncto* (wybór jednego z dwóch wierszy), *ceraunium* (oznacza kilka niewłaściwie umieszczonych wierszy), *cryphia* (dolna część koła z kropką, oznaczająca niejasne i dyskusyjne miejsca), *lemniscus* (pionowa kreska między dwiema kropkami w miejscach, w których własnymi słowami wyjaśnione zostały fragmenty Biblii) i inne⁴⁹.

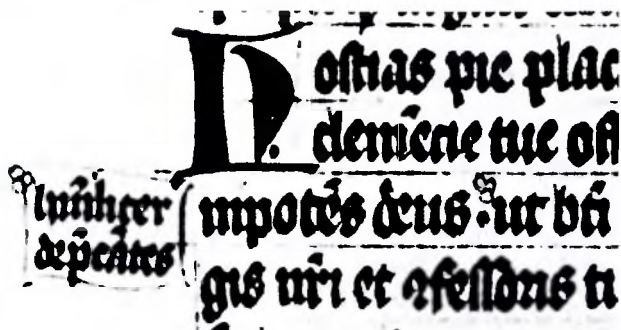
Z powyższymi znakami w rękopisach z terenów Słowacji spotykamy się rzadko – najczęściej występującym znakiem jest bez wątpienia asterisk, którym pisarze zaznaczali zwykle uzupełnienia do tekstu podstawowego, przy czym oznaczano nim dopełnienie i miejsce w tekście głównym, gdzie komentarz ma być dodany. Wśród znaków tekstowokrytycznych możemy wskazać na rysunek dłoni, zwykle z wyprostowanym palcem, kierującym do tego miejsca w tekście, na które czytelnik powinien zwrócić uwagę (*nota bene*). Jest to znak występujący stosunkowo często w rękopisach bratysławskich.

Fot. 45: Rączka w funkcji *Nota bene* i kursywa z efektem „zębów piły”.

Do grupy znaków tekstowokrytycznych należą niewątpliwie również znaki na uzupełnienia i poprawki. Takim znakiem jest wykropkowanie wyrazu (niem. *Tilgung*), które oznaczało, że słowo zostało błędnie zapisane (zwykle poprawkę umieszczano powyżej lub na marginesie). W rękopisach z biblioteki kapituły bratysławskiej często używane jest np. „V” lub odwrócone „V”, oznaczające miejsce, w którym należy umieścić krótką wstawkę tekstową.

⁴⁹Tamże; A. Capelli, *Dizionario...*, s. LI-LII. Obaj autorzy wprowadzają dalsze – mniej częste znaki.

Fot. 46: Oznaczenie wtrętu w formie trójlistnej.

Kryteria analizy pism historycznych

W analizie pisma, której celem jest przyporządkowanie tekstu do stylu pisma, rodzaju i typu (i na tej podstawie datowanie i określenie proveniencji) i odpowiednio którego celem może być porównanie rąk pisarskich, konieczne jest postępowanie od nakreślenia ogólnego obrazu pisma aż do opisu pojedynczych form liter. O rozpoznaniu dwóch podobnych rąk (szczególnie w ramach jednego skryptorium lub kancelarii) często nie decydują różnice morfologiczne, ale ogólne wrażenie, jakie pismo „wywiera” na obserwatorze. Dlatego też trudno czasem odnaleźć pojęcia oddające całkowicie charakter ręki pisarskiej⁵⁰. W celu bardziej obiektywnego określenia ogólnego wrażenia ręki pisarskiej Ettore Falconi zaproponował używanie trzech pojęć: dukt, moduł i waga pisma⁵¹. Największy nacisk położył na analizę duktu. W jego pojęciu dukt jest „istotą”, czyniącą dane pismo specyficznym. Według niego jest to „kwintesencja elementów, które są wspólne dla pisma lub całych zbiorów liter”. Moduł rozumiał jako kategorię wyjaśniającą wielkość pisma (stosunek jego wysokości i szerokości). Kryterium wagi ma charakteryzować rozmiar przestrzeni zapisanej i niezapisanej, a wedle niej autor dzielił pisma na ciężkie i lekkie (paleografowie w krajach niemieckojęzycznych posługują się terminami w analogicznym brzmieniu: „ciemne” lub „jasne” pismo). Kategoria ta zależy od użytego narzędzia pisarskiego, materiału pisarskiego, atramentu, ale również od nacisku ręki pisarza i kąta, pod którym narzędzie przyłożone zostało do karty.

Od dawna już wszystkimi trzema kategoriami posługiwał się Jean Mallon⁵². Zasłużony paleograf czeski Jiří Pražák zaproponował wprowadzenie kategorii

⁵⁰ Termin ręką pisarską (*pisárska ruka*) jest odpowiedni dla typowego rękopisu samego pisarza, termin ręką pisarza (*pisárova ruka*) jest lepszy na oznaczenie rzeczywistej kończyny (np. przy opisie prowadzenia ręki po materiale piśmiennym).

⁵¹ Ettore Falconi, *Note di metodo sulla ricerca paleografica*, Parma 1973. Najnowszy przegląd propozycji terminologicznych przedstawiają Armando Petrucci i Gudrun Brom (A. Petrucci, *Die beschriebene Schrift*, w: *Methoden der Schriftbeschreibung*, ed. Peter Rück, Stuttgart 1999, s. 9-15; G. Brom, *Neue Vorschläge zur paläographischen Schriftbeschreibung*, tamże, s. 21-42).

⁵² Jean Mallon, *Paléographie romaine*, Madrid 1952, s. 22-23.

„wrażenie ogólne” i „charakter pisma” (które mają wyjaśniać wzajemne relacje liter, słów i wierszy)⁵³. W byłej czecosłowackiej terminologii pojęcie *duktus* zostało przyswojone jako charakterystyka pisma pod względem jego płynności i dynamiki kresek. Zgodnie z tym pismo było oznaczone jako pismo z duktem spokojnym lub pismo dynamiczne itp.

W reakcji na wątpliwą dokładność tych kryteriów inni paleografowie próbowali ustalić obiektywne i mierzalne kryteria i przybliżyć paleografię naukom ścisłym. Léon Gilissen, wychodząc z prac Mallona, mierzył kąt pisma, stosunek modułu, za pomocą skomplikowanej definicji ustalał wagę pisma, analizował dukt, obserwował morfologię liter i styl. Przy kącie pisma, według Gilissena, wszystko jedno, czy paleograf mierzy kąt, który tworzyła ręka lub narzędzie pisarskie oraz karta, czy kąt między kreską włosowatą i grubą literą. Obie wielkości zależą od siebie wzajemnie. W kategorii modułu są dwie wielkości – moduł bezwzględny (wysokość/szerokość konkretnej litery) i moduł średni (średnia z wielu pomiarów, z której wyciąga się tzw. literę średnią). Moduł średni opiera się na średniej wysokości wiersza. Stosunek między średnią wysokością litery i wiersza określa „wysokość pisma”, a stosunek między średnią szerokością litery i wiersza „gęstość pisma”. Kategoria duktu obejmuje ciąg kresek, za pomocą których pisarz tworzył literę. Jakkolwiek styl zawiera powtarzanie pewnych zjawisk, charakterystycznych w danym okresie lub w danym skryptorium, to morfologia zajmuje się wyjątkowością elementów form pisemnych tej samej ręki⁵⁴. Wnioski Gilissena możemy uznać za zasadniczo ostatnią ważniejszą propozycję w dyskusji o kryteriach odróżniania rąk pisarskich. Ze względu na złożoność i czasochłonność kryteria te się nie upowszechniły. W konkluzji warto stwierdzić, że jesteśmy zmuszeni polegać na subiektywnej ocenie badacza (tak jak np. w pracach z historii sztuki) oraz że naszym zdaniem, fenomenowi pisma nie da się wyjaśnić dokładnie. Wbrew Gilissenowi „obliczalne” średnie litery w rzeczywistości nie istnieją, i wreszcie – co jest największą słabością metod statystyczno-matematycznych⁵⁵ – każdy rękopis jest zmienny w czasie. Pomimo jednak niemożności zastosowania metod ścisłych paleografia pozostaje nauką – nauką humanistyczną.

Nawet Jozef Mistrík w swojej *Grafologii* podkreśla, że przy opisie rękopisu należy postępować od cech ogólnych, jak „wykorzystanie przestrzeni, rozłożenie tekstu na stronie i całkowity układ graficzny, tzw. fasada tekstu. Następnie dokonuje się szczegółowego rozbioru poszczególnych znaków i ich najbliższego otoczenia”⁵⁶. Podsumowując, proponujemy stosować odrębne kryteria, które można zaliczyć do dwóch grup – kryteria określające wrażenie ogólne i kryteria opisujące morfologię poszczególnych elementów pisma (nie liter). Jeśli

⁵³ J. Pražák, *Názvoslovi...* I, s. 7.

⁵⁴ Léon Gilissen, *L'expertise des écritures médiévales. Recherche d'un méthode avec application á un manuscrit du XIe siècle. Le Lektionnaire de Lobbes (Codex Bruxellensis 18018)*, Gent 1973.

⁵⁵ Ostatnio propozycje terminologiczne przedstawili Armando Petrucci i Gudrun Brom (zob. przyp. 50).

⁵⁶ Jozef Mistrík, *Grafológia. Synkritická analýza v modernej grafológii*, Bratislava 1985, s. 140.

postępujemy systematycznie od ogółu do detalu, opisujemy ogólny wygląd tekstu, zdania i słowa, grafemy i ich połączenia i wreszcie poszczególne gesty ręki pisarskiej⁵⁷.

W analizie możemy podzielić pismo według średniego użycia funkcjonalnego na książkowe, dokumentowe i epigraficzne. Następnie opisujemy światło tekstu, tj. stosunek obszaru zapisanego do obszaru między wierszami (w konsekwencji ciężkie/ciemne pismo albo lekkie/jasne pismo). Zwracamy uwagę na przykład, czy jest wyraźne oddzielenie górnego i dolnego lub prawego i lewego marginesu użytego materiału (np. karty kodeksu lub dokumentu) od części zapisanej (przeciwnym przykładem jest pismo nałożone na krawędzi, jak to jest charakterystyczne w prostych dokumentach węgierskich XIII w.). W tekstach do X wieku należy zwrócić uwagę, czy słowa są wyraźnie oddzielone. Dalszym kryterium w określeniu konkretnego pisma jest waga (gęstość) pisma (stosunek zapisanego i niezapisanego obszaru w ramach słowa, który mówi o nacisku ręki pisarskiej, szerokości jego gestów, zależnych od sposobu przycięcia pióra).

Ważna jest obserwacja dynamiki pisma (starsze pojęcie to dukt), którą możemy określić według prawidłowości w tworzeniu liter, według odstępów między nimi, według spokojnego lub przeciwnie, dynamicznego sposobu pisania. Należy zwrócić uwagę na poziomy skłon pisma (rozमieszczanie wierszy – góra, dół, środek) oraz na pionowy skłon (kął lasek lub górnych linii wobec linii podstawowej). Pismo charakteryzuje jego moduł, tzn. stosunek wysokości i szerokości grafemów (ze względu na stosowane obecnie terminy zamiast symetryczny, szeroki lub wysoki moduł można stosować oznaczenie pisma ustrukturyzowanego lub pomyślanego do szerokości lub do wysokości⁵⁸). Wreszcie ogólne cechy danego tekstu oddaje typ kaligraficzny użytego pisma (pismo kaligraficzne, proste lub pospieszne).

Od charakterystyki ogólnej przechodzimy w analizie paleograficznej do obserwacji form poszczególnych grafemów: morfologia form liter (i innych elementów pisma) podlega, tak jak i inne zjawiska estetyczne, częstym zmianom i modom. Jest obowiązkiem paleografa, aby poprzez swoje analizy ustalił, które litery najbardziej podlegają trendom mody i pomagają ująć poszczególne okresy. Logicznie rzecz biorąc, są to najzwyklejsze i najczęstsze formy (np. litery „a”, „o”, „e”, „m”, „n”, „s”, jak też niektóre skrócenia, które jednak zależą od użytego języka i konkretnego okresu historycznego). Przeciwnie formy złożone, składające się z jak największej liczby kresek lub rzadkie (np. litera „f”, „g”, „x”, „z”, niektóre skrócenia lub wersaliki) mogą najbardziej pomóc w rozpoznaniu poszczególnych rąk pisarskich w konkretnym czasie. W tym celu należy właściwie określić wszystkie osobliwości ręki pisarskiej (wszelkie odstępstwa od kanonu danego typu pisma). Morfologię form najlepiej oddaje sposób tworzenia liter (budowa pisma za pomocą pojedynczych gestów, tj. *duktus* Gilissena).

Oprócz kryteriów charakteryzujących samo pismo, w dokładniejszym określeniu chronologii i geografii rękopisu konieczna jest naturalnie analiza kolej-

⁵⁷ Podobną strukturę cytuje bez podania źródła Šupšáková (*Pisané písmo...*, s. 120).

⁵⁸ Użył J. Sopko (*O najstarsích kódexoch...*) s. 55, 64. Kategoria ta ze względów stylistycznych może być oddana innymi słowami: „pismo tej ręki ma charakter wertykalny” (tamże, s. 64).

nych elementów sztuki pisarskiej, jak formalne cechy piśmienne (typ materiału pisarskiego, rodzaj atramentu, wymiary karty, sposób wytworzenia ramek lub linii, zdobnictwo, notacja itp.). Kryteria te mogą stanowić uzupełnienie analizy treściowej i językowej zabytku piśmiennego, które są dalszymi ważnymi wskazówkami w interdyscyplinarnym ujęciu kultury piśmiennej.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że w każdej prezentacji lub publikacji paleograf powinien przedstawiać materiał ilustracyjny, który słuchaczowi lub czytelnikowi najlepiej ukaże prezentowane zjawisko i często zastąpi nawet najbardziej skomplikowaną terminologię. Jednak podstawowa terminologia paleograficzna (podobnie jak heraldyczna, dyplomatyczna, demograficzna itp.) musi być częścią teoretycznego przygotowania każdego, kto ma ambicję profesjonalnie scharakteryzować każdy zapisany tekst historyczny.

Przełożył Jerzy Kaliszuk